

ZWOLSE PIJPENMAKERS EN
HUN PRODUKTEN

door A. Carmiggelt

De geschiedenis van de kleipijpenproductie in Zwolle in de
17de en 18de eeuw met bespreking van pijpenvondsten gedaan
in Zwolle en omstreken.

© A. Carmiggelt

VOORWOORD

De pijpelogie heeft de laatste jaren steeds meer aandacht gekregen. Steeds meer gegevens over de vroeger zo veelvuldig gerookte klei- pijp kwamen beschikbaar door archief- en bodemvondsten. Behalve in Gouda werd o.a. archiefwerk verricht in Leiden, Amsterdam, Groningen en Schoonhoven. Nu kunnen we aan dit rijtje ook Zwolle toevoegen. Nooit eerder werd er onderzoek gedaan naar de Zwolse kleipijpen en hun makers.

De gegevens die in deze publicatie verwerkt zijn, zijn afkomstig uit het Gemeentelijk Archief te Zwolle en van pijpelogische vondsten gedaan in Zwolle en omgeving.

Ik ben mij ervan bewust dat er in de toekomst zeker meer informatie zal vrijkomen over de pijpenmakers in Zwolle. Eveneens zullen er meer vondsten worden gedaan, die een nog beter en vollediger beeld zullen geven van de Zwolse klei pijp.

Ondergetekende houdt zich dan ook aanbevolen voor reacties die de studie van de Zwolse klei pijp kunnen bevorderen.

Veel dank ben ik verschuldigd aan allen die mij met raad en daad terzijde stonden.

A; Carmiggelt
Zwolle, voorjaar 1980

INHOUD

Voorwoord	
Inhoud	
De geschiedenis van pijp en tabak	4
Zeventiende-eeuwse pijpenmakers in Zwolle	6
Achttiende-eeuwse pijpenmakers in Zwolle	9
De pijpenmakersfamilie Van der Veen	13
Kaart van Zwolle met woonplaatsen pijpenmakers	15
Vondstgegevens	17
Kenmerken en typen van Zwolse kleipijpen	19
Alfabetische lijst van Zwolse pijpenmakers	34
Bijlagen	35
Noten met bronvermelding	40

DE GESCHIEDENIS VAN PIJP EN TABAK

Toen Columbus in 1492 Amerika ontdekte, kwam hij in contact met de rookgewoonten van de Indianen. Hij zag hoe deze een soort sigaar rookten. In zijn logboek schreef hij op 6 november dat twee boodschappers die het land verkenden, Indianen waren tegengekomen die brandende toortsen droegen van bladeren en kruiden om zich te bewieroken.

In de 16de eeuw werden de zaden van de tabaksplant naar Europa gebracht en al spoedig werden op diverse plaatsen in Europa tabaksplanten verbouwd. De tabak werd gepropageerd als een uitstekend middel tegen pijnen, schurft, wormen, vermoeidheid en puisten. Al snel werd tabak een genotmiddel, maar als geneesmiddel bleef het tot in de 19de eeuw dienen.

In Engeland begon men in de tweede helft van de 16de eeuw met de vervaardiging van rookpijpen uit klei. De pijpenindustrie beleefde een snelle groei. Vanuit Engeland is de pijpenindustrie in het begin van de 17de eeuw naar de Nederlanden overgewaaid.

Een belangrijke oorzaak hiervoor was dat de Engelse koning Jacobus I na de dood van de Tudorkoningin Elisabeth in 1603, aan de macht was gekomen. Deze koning was streng katholiek en verafschuwde het tabaksgebruik, omdat zijn zoon hieraan verslaafd was. Jacobus I werd vooral berucht om zijn geloofsvervolgingen. Veel protestantse ambachtslieden, waaronder pijpenmakers, vluchtten naar de Nederlanden. Evenals de vroegste pijpen waren de eerste pijpenmakers in Nederland van Engelse afkomst. De Nederlanders namen al snel de kennis van het pijpenmaken over.

De 17de-eeuwse pijpenmakers vestigden zich vooral in de steden waar reeds pottenbakkers werkzaam waren. De eerste kleipijpen werden namelijk in de ovens van de pottenbakkers gebakken. Zowel pottenbakker als pijpenmaker geven de voorkeur aan plaatsen met een goede waterverbinding. Dit is namelijk noodzakelijk voor het transport van grondstoffen, brandstoffen en de produkten.

Gouda zou tenslotte uitgroeien tot het grootste en meest bekende pijpenmakerscentrum. In de 17de en 18de eeuw was er een enorme concurrentiestrijd tussen de verschillende pijpenmakers in diverse plaatsen. In verschillende plaatsen werden dan ook gilden opgericht. De vroegste pijpen hebben dikke stelen en kleine koppen. Dit komt doordat de tabak in het begin betrekkelijk zwaar en vooral duur was. Ook was de kleisamenstelling nog niet optimaal, zodat de stelen en de wanden van de koppen vrij dik waren.

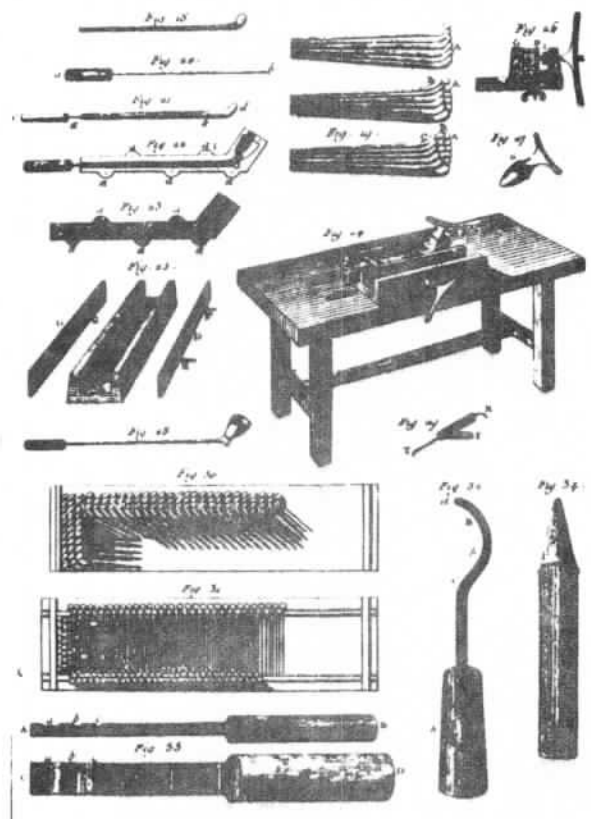
Veel pijpen werden van een merk voorzien. In het begin gebruikte men beeld- en lettermerken, later komen ook de cijfermerken in zwang. Ook komen er versierde pijpekoppen voor. De versiering was in de malen van de pijp gedrevel of gegraveerd. De afbeelding kwam zo in reliëf op de kop of steel te liggen.

Hoewel de pijp in de loop der tijd veel vormveranderingen onderging, bleef de produktietechniek vrijwel hetzelfde.

De klei, hoofdzakelijk ingevoerd uit België, Engeland of Duitsland, moest diverse bewerkingen ondergaan voordat ze voor het pijpenmaken geschikt was. Zo werd de klei gewassen om verontreinigingen te kunnen laten bezinken en schadelijke gassen te laten ontsnappen.

Ook werd de klei gemalen en kneedbaar gemaakt. Wanneer de klei bewerkbaar was, ging ze naar de rolder die de grondvorm van de pijp rolde. Daarna werden deze kleirollen, die aan één kant breed waren voor de ketel en smal uitliepen voor de steel, te drogen gelegd. Na het drogen gingen de kleirollen naar de kaster. Hij bracht door middel van een lang smal ijzerdraad, wijer genaamd, het rookkanaal aan. Nu werd de rol met wijer in een metalen vorm gedaan en in een bankschroef vastgedraaid. Met behulp van een stopper, een kogelvormig voorwerp, werd de binnenzijde van de pijpekop uitgehold. Nadat de wijer en de stopper verwijderd waren, werd de pijp weer te drogen gelegd. Als de pijpen wat harder waren geworden, werden ze getremd. Tremmen is het bijwerken van de pijp, zoals het wegstrijken van de vormnaad en het verwijderen van de overtollige klei. Dit werk werd meestal door vrouwen gedaan. Vaak werden pijpen van betere kwaliteit glanzend gemaakt door er met een agaaststeen over te wrijven. Agaaststeen heeft de eigenschap dat hij kleideeltjes naar een kant richt, waardoor een glanseffect wordt bereikt. Als de pijpen goed droog waren, werden ze in pijpepotten geplaatst en gebakken. Dit gebeurde bij een temperatuur van circa 1000 graden. Na het bakken werden de pijpen met een wollen doek opgewreven en voor verzending gereed gemaakt. De pijpen van Goudse bedrijven vonden afzet over vrijwel de hele wereld. De produkten van een plaats als Zwolle werden hoofdzakelijk alleen in de regio verkocht. Door de opkomst van houten, meerschuimen en porseleinen pijpen en sigaar en sigaret werden tenslotte de kleipijpen van het rokerstoeneel verdreven.

afb. 1
 Prent uit de "Encyclopaedie par Image" van Bernard Diderot uit 1783. Linksboven ziet men een kleirol waarin al duidelijk de grondvorm van de pijp te herkennen is. Daaronder een wijer en een pijpvorm. In het midden is een pijpenmakersbank met een bankschroef weergegeven. Daarboven (fig. 27) is een stopper afgebeeld. Rechtsonder ziet men een smoijer. Dat is een werktuigje voor het gladmaken van pijpen. Verder ziet men nog twee planken waar pijpen op te drogen zijn gelegd.

ZEVENTIENDE-EEUWSE PIJPENMAKERS IN ZWOLLE

Het vroegste bericht dat handelt over een pijpenmaker in Zwolle dateert uit 1628. Het betreft een beslaglegging op goederen en is afkomstig uit het gerechtelijk archief, dat zich evenals alle hieronder genoemde archiefstukken in het Gemeentelijk Archief te Zwolle bevindt.

Het luidt als volgt:

10 september 1628

Jacobus Hartevier panding ende beslag (= beslaglegging) aan sodane toebackspijpen ende drie potten als Jan Pottebacker heeft ontvangen om te backen van de Engelsman, wonende in Jacob in die steernen huys ende is die boschap eens voor driemaal aangenomen diener Tonnins Egberts

(bron: RA001-00269 p.239)

Hieruit blijkt dat, evenals in vele andere steden in Nederland, de eerste of een van de eerste pijpenmakers in Zwolle een Engelsman is geweest. Vermoedelijk hebben we met een 'verdwaalde' Engelse soldaat te doen, afkomstig van een van de vele garnizoenen die destijds in Zwolle gelegerd waren.

Zijn naam kon ik niet achterhalen.

Een tweede gegeven dat we uit dit vroegste bericht kunnen halen is, dat deze pijpenmaker zijn pijpen in de oven van een pottenbakker liet bakken. Geregeld vinden we nog pijpekoppen met een vlek glazuur, wat op deze handeling duidt.

Ook wordt in dit bericht gesproken over drie potten. Waarschijnlijk worden hier pijpenpotten bedoeld. Dit waren potten waarin de nog ongebakken pijpen werden geplaatst voor deze de oven ingingen.

De woonplaats van deze Engelsman bij "Jacob in die steernen huys" is een huis dat in de Nieuwstraat stond. Het blijkt dat in 1629 deze Engelsman hier niet meer woont. Dan woont er de pasteibakker Albert Jorys.

In 1636 is er ook sprake van een beslaglegging, maar nu op goederen die toebehoren aan een pijpenmaakster, wonende bij het Pestengasthuis (1). Dit gasthuis lag in het noordelijke gedeelte van het 17de-eeuwse Zwolle, op het Eiland, een vrij eenvoudige buurt waar in de 17de en 18de eeuw veel pijpenmakers gewerkt hebben (zie kaart van Zwolle). Dit is dan ook de reden geweest om, toen het nieuwe winkelcentrum werd gerealiseerd, het straatje tussen Eiland en Nieuwstraat Pijpenbakkersstraat te noemen, om op deze manier dit oude ambacht en de plaats waar dit werd uitgeoefend voor het nageslacht te bewaren.

N.B. Tussen haakjes geplaatste cijfers verwijzen naar de noten.

De pijpenmaakster waarvan de goederen in beslag werden genomen, was Geesgen Derx. Zij woonde op het Eiland naast het huis genaamd "Hof van Holland". Ze woonde en werkte op de plaats van het huidige pand Eiland 38 (zie BIJLAGE 1, foto 1). Dit pand grenst nu aan één zijde aan de Pijpenbakkersstraat.

In 1657 heeft Geesgen Derx dit pand aangekocht van de erfgenamen van Werner Hendrix, die tijdens zijn leven hier het beroep van bakker heeft uitgeoefend (2). Vermoedelijk was er in dit huis al een oven aanwezig.

Geesgen Derx was getrouwd met Jan Haddis. In de periode 1652-1665 wordt Geesgen ook wel aangeduid met "de weduwe van Jan Haddis" en in 1664 zelfs met "de weduwe van Jan de Pijpenbakker". Hieruit mogen we concluderen dat Jan Haddis ook pijpenmaker is geweest.

De jongste zoon van Geesgen Derx en Jan Haddis was Abraham Haddis (Haddes), getrouwd met Rensien Geerts.

In 1657 hertrouwt hij met Annichien Martensz. Ze kopen in 1660 een huis op het Eiland voor 350 gulden.

Op 9 april 1662 stelt Geesgen Derx haar testament op en blijkt dat "swach van lichaam doch hares verstants wel machtig" te wezen.

Op 5 juli 1675 verzoekt Abraham Haddis (Haddijs) het bestuur van Zwolle om een alleenrecht te krijgen tot het pijpenbakken.

5 july 1675

Abraham Haddijs versoeckende dat niemant vreemd hyr van buiten inkomende moge worden gepermitteert (= toegestaan) om neffens (= naast) hem tabackspijpen te backen is het selve versoeck ge-
accordeert (= toegestaan) hyr door de borgeren (= burgers) off der selver kinderen daar van niet geexcludeert (= uitgesloten)

(bron: Res. v. schep. en rad. 1675)

Dit verzoek wordt dus ingewilligd en nog in hetzelfde jaar, op 29 september 1675, wil Abraham Haddis een knecht in dienst nemen en dat blijkt niet in strijd te zijn met "het des 5 july deses jaars opgemelde Abraham Haddes verleente", d.w.z. dat de knecht van Abraham niet onder deze bepaling viel (3).

Hoelang Abraham Haddis dit alleenrecht heeft gehad valt niet met zekerheid te zeggen. Wel wordt er al in 1682 gesproken over een kind van een pijpenbakker, die woonde bij de Zwanentoren. Deze pijpenbakker zal waarschijnlijk Jan Balthazar geweest zijn, wat valt af te leiden uit het volgende:

4 september 1693

Jacobus Coninck doet eerste aanpandinge en beslag (= beslaglegging) op 't huys van Derc Roelofs meulemaker staande op het brug-

je bij de Swaentoorn Jan Balthazar pijpenbakker aan de eene en de Voorstoren aan de andre zijde.....

(bron: RA001-00278 p.129)

Nadat in 1678 de vrouw van Abraham Haddis gestorven is, trouwt hij in 1681 voor de derde maal en nu met Elijsabeth (Bartha) Bloemers. Wanneer hij twee jaar later, in 1683, zijn testament opstelt, blijkt hij ziek te zijn. In het testament wordt niets over pijpmakersvoorwerpen vermeld. Wel bezit hij dan het huis van zijn moeder, Geesgen Derx. In een ander testament van hem, opgesteld op 9 mei 1694, wanneer Abraham Haddis nog steeds ziek blijkt te zijn, bepaalt hij dat zijn neef Thomas, bierdrager te Amsterdam, een bedrag van 400 gulden zal erven en zijn vrouw Bartha Bloemers de resterende gelden en goederen. Ongeveer twintig jaar later woont in zijn pand Geertjen, ook wel Janna genoemd. Zij was pijpenbakster en vermoedelijk een nicht van Abraham. (Zie verder het hoofdstuk 18de-eeuwse pijpenmakers in Zwolle.)

Ruim veertig jaar eerder, in 1662, vinden we Hendrick Pennink als pijpenmaker in het volgende:

8 september 1662

Hendrick Pennink tabackspijpemaecker geaccordeert (= toegestaan) om door zijn eigen domesticum (= knechten) te mogen opdragen de turf tot zijn werk van noden hebbende en dus sulks totrevocatie (= herroeping)

(bron: Res. v. schep. en rad. 1662)

Aangezien er hier sprake is van "de turf tot zijn werk van noden hebbende", kunnen we concluderen dat Hendrick Pennink een eigen oven heeft bezeten en dus ook zijn eigen pijpen heeft gebakken. Opvallend is dat er omstreeks 1665 in de archivalia niet meer gesproken wordt van pijpenmaker, maar van pijpenbakker. Dit doet vermoeden dat de pijpenmakers in Zwolle er langzamerhand toe overgingen hun eigen pijpen te bakken. Dit vermoeden wordt bevestigd omdat we op Zwolse kleipijpen van na ca. 1670 geen glazuurvlekken meer aantreffen. In 1665 wordt de pijpenbakker Hendrik Pellen genoemd (4). Hij woonde aan de Nieuwe Markt of Betlehem Markt (zie kaart van Zwolle). Deze Hendrik Pellen kwam in 1661 uit Deventer (5). Voordien heeft hij in Deventer reeds het beroep van pijpenbakker uitgeoefend. Uit archiefonderzoek gedaan te Amsterdam door D. Duco is gebleken dat er in 1696 een 28-jarige pijpenbakker, genaamd Baltus Croon, trouwt met Femmetje Lubbers IJlandts (6). We zullen Baltus Croon als pijpenbakker ook nog in de 18de eeuw tegenkomen. Hiermee sluiten we het hoofdstuk over de 17de-eeuwse Zwolse pijpenmakers af en gaan we over naar de volgende eeuw.

ACHTTIENDE-EEUWSE PIJPENMAKERS IN ZWOLLE

Omdat de Zwolse pijpenmakers nooit in een eigen gilde verenigd zijn geweest, treffen we in Zwolle geen merkenboeken aan. Ook vond ik geen pijpenmakers bij het Kremersgilde. Dit was een gilde dat hoofdzakelijk uit handelaren en kooplui bestond, maar pijpenmakers wilden zich hier ook wel eens bij aansluiten. Het enige bericht dat betrekking heeft op pijpenmerken is afkomstig uit het boek "panding en beslag" waarin de gerechtelijke beslaglegging werd genoteerd (7). Het betreft een beslaglegging in 1707 op een vat tabak en een ton pijpen gemerkt W, 4, K, die bij een factor te Zwolle aanwezig waren. Factoors waren kooplui die in Zwolle een zogenaamde commissiehandel bedreven. Een commissiehandel is een soort transitohandel. De factoors kochten te Bentheim en Munster e.o. bouwmaterialen, namen deze mee naar Zwolle waar ze op carvielschepen werden overgeladen en dan via het Zwartewater naar Amsterdam werden vervoerd. Uit Amsterdam namen ze als retourvracht koloniale waren mee (o.a. tabak). Deze goederen werden dan opgeslagen in koopmanshuizen die aan de Dijk (de huidige Thorbeckegracht) stonden.

Voor zover mogelijk werden deze goederen in Zwolle afgezet. Ook werden de koloniale waren naar het Duitse achterland getransporteerd. De factoors zullen het dan ook geweest zijn die de Zwollenaren het eerst vertrouwd hebben gemaakt met het "toeback suygen".

In de 18de eeuw telt Zwolle een flink aantal pijpenbakkers. Meestal wordt een pijpenbakker maar in een korte periode genoemd, of slechts is één archiefbericht. Hierdoor wordt het archiefonderzoek natuurlijk zeer bemoeilijkt. Er wil dan ook nog wel eens onduidelijkheid bestaan over de vraag hoelang een pijpenbakker zijn ambacht beoefend heeft. Veel pijpenbakkers oefenden n.l. maar in een korte periode hun beroep uit, soms maar enkele jaren. Anderen combineerden hun beroep met een ander ambacht.

Zoals reeds in het hoofdstuk over de 17de-eeuwse pijpenmakers is vermeld, vinden we omstreeks 1700 in het pand van Abraham Haddis Geertjen (of Geesjen) als pijpenbakster. In het vuurstederegister wordt ze in 1722 aangeduid met Geesjen pijpenbakkers met de oven. Ze heeft dus haar eigen pijpen gebakken.

Het vuurstederegister is een belangrijke bron voor het nagaan van de bewoningsgeschiedenis van panden in Zwolle. Hierin staan alle huizen genoteerd met vermelding van het aantal ovens en schoorstenen per huis. Op grond van het aantal ovens en schoorstenen werd men aangeslagen in het vuurstedengeld, een gewestelijke belasting.

In twee andere archiefberichten uit 1709 en 1716 komen we Jan Harms als pijpenbakker tegen. Over hem is zeer weinig bekend (8). Hij bezat eveneens een pand op het Eiland.

In 1721 wordt Willem Kreinder als pijpenbakker genoemd. Dit bericht heeft als zodanig geen betrekking op hem. Wel weten we dat er in de periode 1713-1721 vier kinderen van hem worden begraven.

Dat deze Willem Kreinder geen fortuinen met zijn beroep heeft verdiend, blijkt wel wanneer hij in 1754 door de armenzorg wordt begraven en zijn naam dan vergezeld gaat met de term "een elemorseniens dode".

Wanneer we kijken naar het aantal pijpenbakkers in Zwolle in de 17de en 18de eeuw, valt ons het volgende op:

In de 17de eeuw groeit het aantal pijpenbakkers gestaag. Rond 1720 vindt er een tamelijk snelle groei plaats en omstreeks 1740 vinden we in Zwolle de meeste pijpenbakkers. Daarna gaat het snel bergafwaarts en na ca. 1780 vinden we in Zwolle geen pijpenbakkers meer. In deze periode neemt de afzet van kleipijpen af. Ook de concurrentie van het buitenland en van vooral Gouda heeft de Zwolse pijpenindustrie de das omgedaan.

Een goede bron om aan namen van Zwolse pijpenbakkers te komen zijn de lijsten van de registratie van de inwoners der stadswijken over ongeveer de periode 1740-1770.

In deze bron wordt naast naam en beroep tevens de huisbaas, het aantal kinderen, de vorige woonplaats en het geloof vermeld.

De meeste 18de-eeuwse pijpenbakkers waren in Zwolle geboren.

In de periode 1740-1760 werkten zover bekend in Zwolle 10 pijpenbakkers. In hoeverre ieder een eigen bedrijfje heeft gehad, viel moeilijk te achterhalen. Veel pijpenbakkers zullen als medewerkers bij een andere pijpenbakker in het bedrijf gewerkt hebben.

Slechts tweemaal wordt in de ter beschikking staande archivalia over een pijpenbakkersknecht gesproken. Deze knechten waren David Bruggeman en Hendrik van Munster. Deze laatste woonde bij het Eiland in de Waterstraat (zie kaart van Zwolle) en wel in een huis van de pijpenbakker Jacobus van der Veen, die in het hoofdstuk "De pijpenmakersfamilie Van der Veen" besproken wordt. Deze Hendrik van Munster zal dan ook zeker in het bedrijfje van Jacobus gewerkt hebben.

De eerstgenoemde pijpenmakersknecht David Bruggeman woonde buiten de Die zerpoort op de Dijk (Thorbeckegracht). Hij was getrouwd met Geertien Derck en ze hadden zes kinderen. Wanneer David in 1758 sterft wordt hij in het doodkistenregister als David Pijpenbakker aangeduid. Zijn echte naam Bruggeman wordt hier vervangen door het beroep dat hij tijdens zijn leven uitoefende. In de 17de en 18de eeuw was dat nog wel eens het geval.

Na David komen wij zijn zoon Philipus Bruggeman als pijpenbakker tegen. Hij woonde samen met zijn vrouw Derkjen Alberts in 1749 aan de Bredehoek op de Dijk (zie kaart van Zwolle). In 1771 sterft Derkjen en wordt op het Betlehemskerkhof begraven. Ruim een jaar later hertrouwt Philipus met Johanna Coelmans. Wanneer Philipus in maart 1784 sterft op 68-jarige leeftijd en ook op het Betlehemkerkhof wordt begraven, wordt er vermeld dat hij tijdens zijn leven het beroep van klapwerker en opperman uitoefende. Zijn vroegere beroep van pijpenbakker wordt niet meer genoemd.

Uit de registratie van de inwoners der stadswijken kunnen we opmaken dat de pijpenbakker Jan van Vilsteren in 1745 drie keer verhuist en telkens bij andere mensen komt in te wonen. Hij bezat evenals de meeste pijpenbakkers geen eigen huis. Jan van Vilsteren was getrouwd met Elsjen Brinkmans. Hun oudste zoon Willem van Vilsteren woont rond 1765 in de Spoelstraat. Hij was ook pijpenbakker. Vermoedelijk heeft hij slechts zeer kort dit ambacht beoefend.

Een pijpenbakker van wie we iets meer weten, is Baltus Kroon (Croon). We kwamen hem reeds aan het einde van de 17de eeuw tegen. Hij trouwt in 1698 met de Amsterdamse Femmetje Lubbers IJlandts. Ruim 6 jaar later, op 13 november 1704, sterft ze. Het blijkt dat ze één dochtertje hadden.

Baltus Kroon trouwt opnieuw, met Anna Baltus. Omstreeks 1723 bezit hij twee huizen, n.l. een bij de Vispoort op de hoek van de Broerenkerk en een huis in de Waterstraat tegenover de Zwanentoren (zie kaart van Zwolle).

In 1738 heeft hij blijkbaar zo veel schulden, dat deze twee panden en twee kleihokken van hem, bij executie, dus gerechtelijk worden verkocht (9). Onder de schulden bevinden zich een bedrag van 1000 gulden en een bedrag van 350 gulden. Eveneens is er een belastingschuld. Het pand in de Waterstraat wordt voor 325 gulden verkocht en het pand bij de Vispoort voor 780 gulden. De twee kleihokken die zich "aan de Broerenkerk tusschen de pijlaeren" bevinden, leveren samen 90 gulden op.

Vermoedelijk in Baltus Kroon tot zijn dood in 1754 pijpenbakker geweest.

In de periode van Baltus Kroon is ook Hendrik Hulsebos als pijpenbakker werkzaam. Hij blijkt dan bij een zekere Derc ten Clooster in de kelder te wonen. In tegenstelling tot alle andere Zwolse pijpenbakkers was hij Rooms-Katholiek in plaats van Gereformeerd. In 1763 en 1766 worden twee kinderen van hem door de Roomse armenzorg begraven. In 1744 wordt een kind van de pijpenbakker Daniel Jürgens door de armenzorg begraven. Deze pijpenbakker woonde in het noordelijk gedeelte van de Diezerstraat.

In de periode 1740-1770 komen we verder nog de pijpenbakkers Hendrik Potters en Berend Wuitinck (Woitinck) tegen. Van Hendrik Potters weten we dat hij samen met zijn vrouw Marta Emont in de Spoelstraat woonde. In de rekeningen van de Geestelijke goederen wordt de pijpenbakker Berend Wuitinck genoemd. Het blijkt dat hij rond 1750 geen pijpenbakker meer is, maar turfdrager.

In het begraafboek van 1776 vinden we dat Johannes Bruins wordt begraven. Hij was tijdens zijn leven pijpenbakker en schoenlapper.(10)

Dat de pijpenbakkers uit Zwolle en uit het hele gewest Overijssel veel nadeel ondervonden van de invoer van pijpen uit andere provincies, blijkt wel wanneer de gezamenlijke pijpenbakkers uit Overijssel in 1753 een rekest indienen bij de Ridderschap en steden van Overijssel (zie BIJLAGE 2A). Maar helaas voor de pijpenbakkers wordt dit verzoek afgewezen (zie BIJLAGE 2B) (11).

In dit verzoekschrift vragen de pijpenbakkers om een impost (accijns) van zes stuivers te heffen op ieder gros pijpen dat in Overijssel wordt ingevoerd en daar niet gebakken is.

Veel van deze pijpen zullen uit Gouda afkomstig zijn geweest en per schip in deze provincie zijn ingevoerd.

Het is in ieder geval duidelijk, dat de pijpenbakkers in Zwolle zich maar moeilijk konden handhaven tegen de enorme concurrentie van buitenaf.

Het feit dat het verzoek van de pijpenbakkers werd afgewezen zal de genadeslag geweest zijn voor de Zwolse pijpenbakkers. Een ambacht dat bijna twee eeuwen in Zwolle was uitgeoefend, had hier opgehouden te bestaan.

DE PIJPENMAKERSFAMILIE VAN DER VEEN

De eerste Van der Veen die het ambacht van pijpenmaker heeft uitgeoefend is vermoedelijk Cornelis van der Veen. Hij woont in 1709 in de Nieuwstraat (12). Waarschijnlijk heeft hij maar kort dit werk gedaan, want enkele jaren later is hij carveelschipper. Hij woont dan samen met zijn vrouw Geesgen van Stegeren op de Dijk. Hij sterft op 6 maart 1736.

In het vuurstedenregister vinden we in 1723-1728 Egbertus van der Veen als pijpenbakker. Hij bezit dan een pand op het Eiland tussen de Klokkensteeg en de Doornstraat (Drietrommeltjessteeg, zie kaart van Zwolle). In 1713 zien we dat een zekere Frans van der Veen twee huisjes op het Eiland koopt van G. Rousse. Deze huisjes lagen in de Doornstraat. Een van de huisjes draagt de naam "Het Trompet". Drie generaties Van der Veen oefenen hier het ambacht van pijpenmaker uit. Frans van der Veen is in 1696 met Berentjen Elsinks getrouwd. Tussen 1698 en 1718 krijgen ze tien kinderen. Enkele sterven al op jonge leeftijd. Berentjen Elsinks sterft in 1730 en Frans van der Veen in 1737 (13).

Aan de noordzijde van de Diezerstraat, in het gedeelte de Smeden, woonde Gerrit van der Veen. Zijn huis had twee schoorstenen en een oven. Vermoedelijk is hij ook pijpenbakker geweest. Zijn pand grenst aan de achterzijde aan dat van Frans van der Veen.

Na de dood van Frans van der Veen komen de twee huisjes in de Doornstraat in het bezit van zijn zoon Adolf van der Veen. Waarschijnlijk zet hij het pijpenbakkersbedrijf voort. Geregeld vinden we in en om Zwolle pijpekoppen met als zijmerk de gekroonde AVV. Mogelijk is dit het merk van Adolf van der Veen (zie verder het hoofdstuk Kenmerken en typen van de Zwolse kleipijpen).

Adolf sterft al op 2 juli 1738 en de huisjes, inclusief een kleihok gaan over op zijn broer Johannes Jacobus van der Veen. Hij moet hier 1350 gulden voor betalen (14).

Jacobus van der Veen is wel de meest frequent voorkomende pijpenbakker in het Gemeentelijk Archief te Zwolle. Hij werd in 1718 geboren. Hij trouwt op 2 mei 1740 met Anna Maria van Ankum. Hij heeft naast zijn twee huizen met een kleihok in de Doornstraat ook nog twee kleine panden aan de stadsmuur in de Waterstraat.

Op 8 februari 1741 wordt Frans van der Veen, de eerste zoon van Jacobus gedoopt. Hij zou later het pijpenbakkersbedrijf van zijn vader overnemen. In 1742 gaat Jacobus voor meer dan een jaar naar Medemblik. De reden van zijn langdurig verblijf daar is mij niet bekend.

Op 29 november 1752 verzoekt Jacobus van der Veen het bestuur van Zwolle om een pijpenbakkersoven te mogen plaatsen in zijn huis "Het Trompet" in de Doornstraat.

Woensdag en 29 november 1752

Op de requestie (=verzoek) van de Pijpenbakker Jacobus van der Veen en daar op gehoorde rapport van de Heren Gecommitteerden tot de Brandordonnantie is goedgevonden aan gemelde Jacobus van der Veen bij desen toe te staan en te permitteren om in zijn huis in de Doornstraat een Pijpenbakkers Oven te mogen setten en maken volgens de aanwijzingen daar van gedaan.

(bron: Res. v. schep. en rad. 1752 p. 416)

Op 4 december 1752, dus vlak na de goedkeuring van het verzoek om een oven te mogen plaatsen, leent Jacobus een bedrag van 1100 gulden van zijn schoonvader Gijsbert van Ankum. Vermoedelijk heeft hij dit geld of een gedeelte ervan nodig gehad voor de bouw van zijn pijpenbakkersoven.

Op 3 januari 1753 blijkt de oven klaar te zijn en heeft Jacobus al een keer (proef-) gestookt. Dit blijkt dan niet zo'n succes, want zijn burens Nijenslijk en Roeck beginnen te klagen en hebben wel enige twijfels over de veiligheid van de nieuwe oven (zie BIJLAGE 3).

....alleen door de zelfe gaar te stoken, des anderen daags reets zo heet was geworden, dat zo daar verder mede voortgevaren (= doorgedaan) hadde niet buiten gevaar zoude zijn geweest en dus ook de balkens in zijn eigen muir in brand zoude hebben kunnen raken dat van gelijken de muir des twede suppliant (= indiener van een verzoekschrift) daar door ook zo heet was geworden dat man daar buiten geen hand op verscheidene plaatsen konde houde en de rook mede door de reeten buiten in de gang sterk doortrok
.....

Jacobus wordt nu verplicht om in de bouw van zijn oven enige wijzigingen aan te brengen.

Tussen Jacobus van der Veen en zijn vrouw Anna Maria van Ankum boterde het niet: Anna Maria wordt in de periode 1760-1770 aangeduid als de "gesepareerde" vrouw van Jacobus van der Veen. De reden van hun tijdelijke scheiding blijft in rook gehuld.

In 1783 stellen Jacobus en zijn vrouw hun testament op. Daaruit blijkt geen enkele wrijving meer. Het geschil is dus blijkbaar bijgelegd. Nadrukkelijk wordt er bepaald, dat "de pijpenmakerije, gereedschappen met de materialen, gemaakte en ongemaakte pijpen en verder toebehoren" niet door hun zonen Frans en Adolf verkocht mogen worden (15).

In 1787 sterft Jacobus van der Veen en wordt hij in de Broerenkerk begraven (16). Aangezien zijn zoon Adolf al in 1786 is gestorven, erft Frans van der Veen na de dood van zijn moeder alle goederen.

In 1803 en 1804 worden de twee panden in de Doornstraat door Frans van der Veen in het openbaar geveild. Ze leveren samen 875 gulden op (17). Frans is op dat moment geen pijpenbakker meer maar schoenmaker. Het pijpenbakkersbedrijf zal in deze periode in Zwolle wel niet meer lonend geweest zijn.

Frans van der Veen (?-1737) X Berentjen Elsinks (?-1730)

Adolf van der Veen (1711-1738) Joh. Jacobus van der Veen (1718-1787)

X

Anna Maria van Ankum (1716-1794)

afb. 2) Overzicht van de familie Van der Veen.

-Frans van der Veen (1741-?)

-Adolf van der Veen (1748-1786)

Kaart van Zwolle met enkele woonplaatsen van Zwolse pijpenmakers. De nummers corresponderen met die op de volgende bladzijde.

- Gebouwen**
- a Grote St. Michielskerk
  - b Grotekerk
  - c Broederskerk
  - d Bethlehemsche kerk
  - e Lutherische kerk
  - f Hoopmanskerk
  - g Kerk der Episcopaal
  - h Kerk onder de bo.
  - i K. K. C. V. kerk
  - k Nieuwekerk
  - l Nieuwekerk
  - m Nieuwekerk
  - n Nieuwekerk
  - o Nieuwekerk
  - p Nieuwekerk
  - q Nieuwekerk
  - r Nieuwekerk
  - s Nieuwekerk
  - t Nieuwekerk
  - u Nieuwekerk
  - v Nieuwekerk
  - w Nieuwekerk
  - x Nieuwekerk
  - y Nieuwekerk
  - z Nieuwekerk
- Boorten**
- A Boortersdijk
  - B Boortersdijk
  - C Boortersdijk
  - 1 Grote markt
  - 2 Nieuwe markt
  - 3 Oude markt
  - 4 Oude kerkmarkt
  - 5 Oude kerkmarkt
  - 6 Oude kerkmarkt
  - 7 Oude kerkmarkt
  - 8 Oude kerkmarkt
  - 9 Oude kerkmarkt
  - 10 Oude kerkmarkt
  - 11 Oude kerkmarkt
  - 12 Oude kerkmarkt
  - 13 Oude kerkmarkt
  - 14 Oude kerkmarkt
  - 15 Oude kerkmarkt
  - 16 Oude kerkmarkt
  - 17 Oude kerkmarkt
  - 18 Oude kerkmarkt
  - 19 Oude kerkmarkt
  - 20 Oude kerkmarkt
  - 21 Oude kerkmarkt
  - 22 Oude kerkmarkt
  - 23 Oude kerkmarkt
  - 24 Oude kerkmarkt
  - 25 Oude kerkmarkt
  - 26 Oude kerkmarkt
  - 27 Oude kerkmarkt
  - 28 Oude kerkmarkt
  - 29 Oude kerkmarkt
  - 30 Oude kerkmarkt
  - 31 Oude kerkmarkt
  - 32 Oude kerkmarkt
  - 33 Oude kerkmarkt
  - 34 Oude kerkmarkt
  - 35 Oude kerkmarkt
  - 36 Oude kerkmarkt
  - 37 Oude kerkmarkt
  - 38 Oude kerkmarkt
  - 39 Oude kerkmarkt
  - 40 Oude kerkmarkt
  - 41 Oude kerkmarkt
  - 42 Oude kerkmarkt
  - 43 Oude kerkmarkt
  - 44 Oude kerkmarkt
  - 45 Oude kerkmarkt
  - 46 Oude kerkmarkt
  - 47 Oude kerkmarkt
  - 48 Oude kerkmarkt
  - 49 Oude kerkmarkt
  - 50 Oude kerkmarkt
  - 51 Oude kerkmarkt
  - 52 Oude kerkmarkt
  - 53 Oude kerkmarkt
  - 54 Oude kerkmarkt
  - 55 Oude kerkmarkt
  - 56 Oude kerkmarkt
  - 57 Oude kerkmarkt
  - 58 Oude kerkmarkt
  - 59 Oude kerkmarkt
  - 60 Oude kerkmarkt
  - 61 Oude kerkmarkt
  - 62 Oude kerkmarkt
  - 63 Oude kerkmarkt
  - 64 Oude kerkmarkt
  - 65 Oude kerkmarkt
  - 66 Oude kerkmarkt
  - 67 Oude kerkmarkt
  - 68 Oude kerkmarkt
  - 69 Oude kerkmarkt
  - 70 Oude kerkmarkt
  - 71 Oude kerkmarkt
  - 72 Oude kerkmarkt
  - 73 Oude kerkmarkt
  - 74 Oude kerkmarkt
  - 75 Oude kerkmarkt
  - 76 Oude kerkmarkt
  - 77 Oude kerkmarkt
  - 78 Oude kerkmarkt
  - 79 Oude kerkmarkt
  - 80 Oude kerkmarkt
  - 81 Oude kerkmarkt
  - 82 Oude kerkmarkt
  - 83 Oude kerkmarkt
  - 84 Oude kerkmarkt
  - 85 Oude kerkmarkt
  - 86 Oude kerkmarkt
  - 87 Oude kerkmarkt
  - 88 Oude kerkmarkt
  - 89 Oude kerkmarkt
  - 90 Oude kerkmarkt
  - 91 Oude kerkmarkt
  - 92 Oude kerkmarkt
  - 93 Oude kerkmarkt
  - 94 Oude kerkmarkt
  - 95 Oude kerkmarkt
  - 96 Oude kerkmarkt
  - 97 Oude kerkmarkt
  - 98 Oude kerkmarkt
  - 99 Oude kerkmarkt
  - 100 Oude kerkmarkt

MART
van de
STAD TWOLLE
en
VOORSTEDEN
1846
Afschaaf van 1846 500

<u>naam</u>	<u>omschrijving van de woonplaats</u>	<u>oorspr. kadasterno. (1830)</u>
1 Egbert van der Veen	"De Lusthof" (tussen Klokkensteeg en Drietrommeltjessteeg) Eiland noordzijde	F 516, F 517 F 506, F 507 (?)
2 Gerrit van der Veen	huidige Diezerstraat 107	F 574
3 Frans 1, Jacobus, Frans 2 van der Veen	huidige Nieuwstraat 63	F 762
4 "	huidige Pletterstraat tegen de stadsmuur	F 361, F 362
5 "	Drietrommeltjessteeg (met o.a. "Het Trompet")	F 567, F 568, F 566
6 Geertjen Pijpenbakkers of Janna	hoek Thorbeckegracht-Spinhuisbredehoek (kelders van pand Thorbeckegracht 22-23)	F 248, F 250
7 Baltus Kroon	Waterstraat ten oosten naast de Zwanentoren	F 1400- F 1403
8 "	pand Waterstraat 6 (vroeger)	F 1320
9 "	Bij Vispoort, tegen de stadsmuur, thans Krabbestraat 47	F 413, F 414 F 2441
10 "	Hoek Vispoortenplas-Meerminnenplein	F 427
11 Geesgen Derx, Abraham Haddis, Geertjen	Huidige pand Eiland 38, naast Pijpenbakkersstraat	F 597

In deze lijst worden een aantal pijpenmakers genoemd, waarvan de exacte woonplaats viel te achterhalen. Niet alle 17de- en 18de-eeuwse pijpenmakers staan dus vermeld.

Opvallend is dat de meeste pijpenmakers in het noordelijk gedeelte van Zwolle, op het Eiland, woonden. Dit is begrijpelijk omdat de brandgevaarlijke beroepen vroeger zoveel mogelijk uit de oude stadskern werden geweerd. (Zie verder ook de alfabetische lijst van pijpenmakers.)

VONDSTGEGEVENS

Een grote moeilijkheid die bij het schrijven van het volgende hoofdstuk werd ondervonden, was de vraag Wat is een Zwolse pijp?

Er bestaat omtrent het antwoord op deze vraag nog veel onduidelijkheid. Toch wil ik, na jaren pijpen in en rondom Zwolle te hebben verzameld en diverse collectie te hebben gezien, mijn visie op de Zwolse kleipijp geven.

Een pijp werd min of meer als een Zwols produkt beschouwd door de hieronder genoemde factoren of combinaties ervan:

- de pijp (pijpekop) (vorm, afwerking en/of graveerwijze) komt alleen in Zwolle en omgeving voor
- het voorkomen van ongerookte en/of misgebakken exemplaren
- initialen die op de pijp voorkomen kunnen gerelateerd worden met die van een Zwolse pijpenmaker
- vondstconcentratie (van bijvoorbeeld één type)

Hoe kunnen we een pijp determineren? Hoe komen we erbij om een pijp rond 1640 te dateren en hem toe te schrijven aan bijvoorbeeld een Amsterdamse pijpenmaker?

Welke gegevens levert de pijp (pijpekop) ons om tot zo'n determinatie te komen?

Wanneer we een kop determineren valt ons allereerst de grootte en de vorm op. Dit geeft vaak al een aanwijzing van de ouderdom en vervaardigingsplaats van de pijp, maar vaak is het niet voldoende.

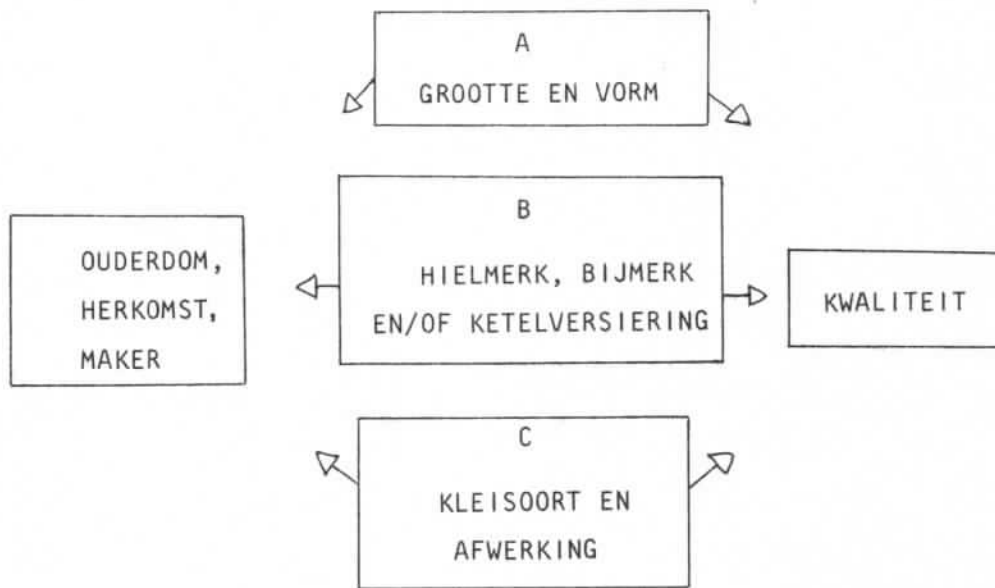
Ten tweede kijken we naar het hielmerk, bijmerk en/of een vorm van ketelversiering, indien aanwezig. Dit kan eveneens een aanwijzing geven van de ouderdom en vervaardigingsplaats van de pijp, maar vaak ook nog van de maker.

Ten derde bekijken we de kleisoort en afwerking van de pijp. Tot op heden is er vrijwel geen aandacht besteed aan de soort, samenstelling en herkomst van de klei. Dat is wel begrijpelijk omdat de kennis en mogelijkheden hiervoor niet bij de verzamelaars aanwezig zijn.

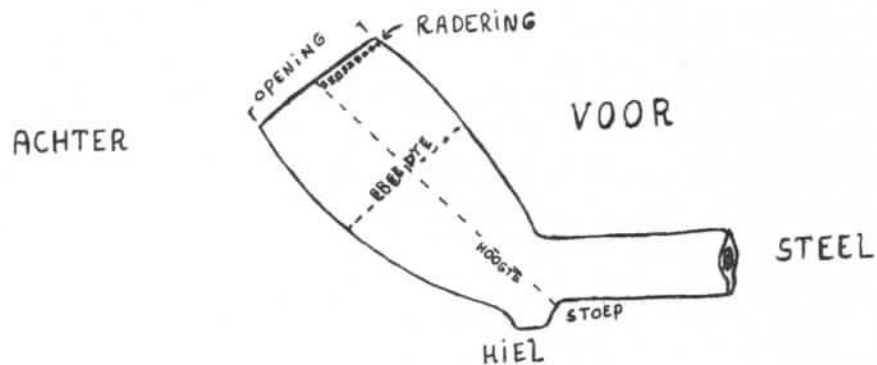
Samenvattend kunnen we zeggen dat grootte en vorm (A), hielmerk, bijmerk en/of ketelversiering (B) en kleisoort en afwerking (C) ons iets kunnen vertellen over de ouderdom, de vervaardigingsplaats en de maker van de pijp. Ook kunnen deze kenmerken ons iets vertellen over de kwaliteit van de pijp.

Het zijn niet de kenmerken A, B en C afzonderlijk, maar vooral de combinatie van deze drie kenmerken die ons tot een bepaalde determinatie doen besluiten.

Ondanks dit alles blijft het een moeilijke zaak om bepaalde pijpen te determineren. Vooral regionale produkten waarvan vrijwel niets bekend is, zijn moeilijke studie-objecten.

afb. 4) Schematische voorstelling van hetgeen hiervoor besproken is.

afb. 5) Pijpekop met de onderdelen, die o.a. in het volgende hoofdstuk besproken zullen worden bij de Zwolse pijpen.

KENMERKEN EN TYPEN VAN ZWOLSE KLEIPIJPEN

Inleiding

Het is een moeilijke zaak om een bepaalde pijp toe te schrijven aan een bepaalde pijpenmaker. Slechts een enkele keer treffen we pijpekoppen aan waarop de naam van de maker voluit staat.

In Gouda vinden we pijp-merkenboeken die het identificeren van Goudse pijpen een stuk makkelijker maken. Ook vinden we vanaf de 18de eeuw het wapen van Gouda als bijmerk op de Goudse pijpekoppen. Vinden we een kop met dit bijmerk, dan weten we dat deze in Gouda vervaardigd is (18). Helaas gaat dit alles niet voor Zwolle op. Wanneer we pijpekoppen als Zwols willen identificeren, dan moet de kop bepaalde kenmerken vertonen die typerend voor Zwolle zijn.

De taak was nu om deze kenmerken te vinden. Alle pijpekoppen die in Zwolle en omgeving waren gevonden, moesten geselecteerd worden. De produkten die in Gouda vervaardigd waren werden hier uit gehaald. De verzameling koppen die overbleef werd uitgezocht op koppen waarvan bekend was dat ze in een andere plaats vervaardigd waren (bijv. Leiden, Schoonhoven). De koppen die nu overbleven en waarvan de produktieplaats niet bekend was, werden bestudeerd. Ook werden pijpencollecties in de rest van Nederland geraadpleegd.

Bij de verzameling "Zwolse" pijpen werd gelet op ongerookte en misgebakken exemplaren, maar ook op overeenkomst in vorm, afwerking en graveerwijze. Verder werd bekeken of pijpekoppen met initialen die in de rest van Nederland niet of nauwelijks gevonden worden, gerelateerd konden worden met de initialen van Zwolse pijpenmakers.

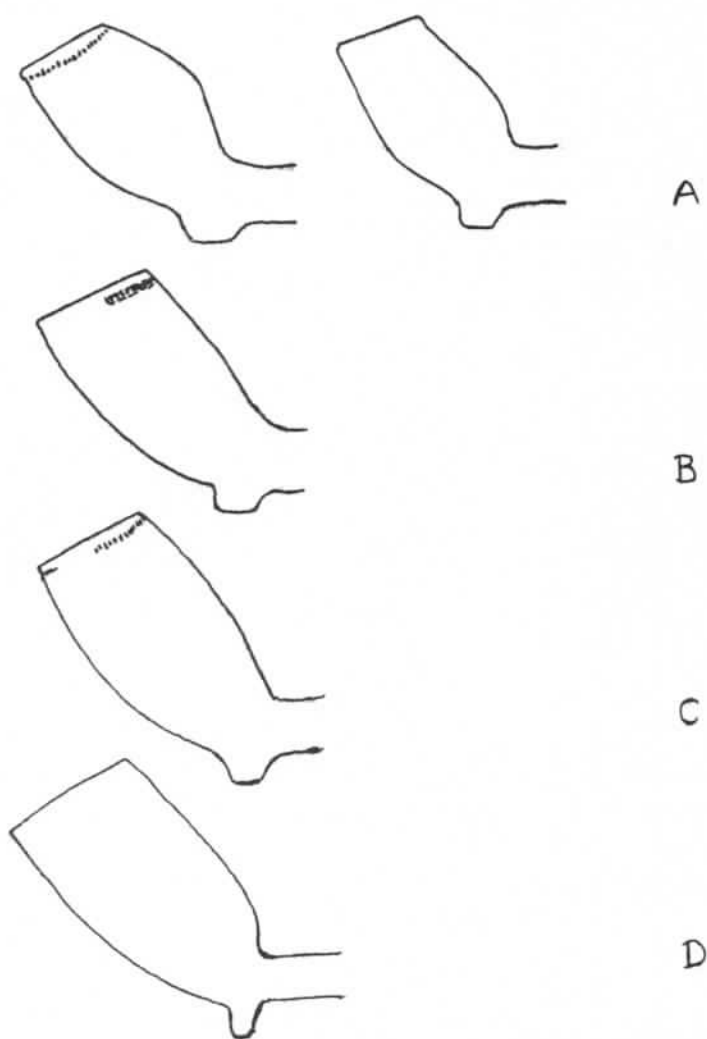
Bij versierde exemplaren werd gelet op de graveerwijze. Hierbij moeten we ons goed realiseren dat deze niet van de pijpenmaker maar van de graveur afhankelijk is. Meerdere pijpenmakers kunnen hun vormen bij dezelfde graveur hebben laten bewerken.

Wat de datering van de pijpekoppen betreft het volgende. De koppen zijn op twee manieren gedateerd. In de eerste plaats werden de pijpelogische vondsten gedateerd aan de hand van ander vondstmateriaal dat naast de pijpekoppen voorkwam. Daarnaast werden de koppen gedateerd aan de hand van de dateringsgrafiek van F. H. W. Friederich (19). Het wat m.i. nu eenmaal onmogelijk om de datering van de pijpen alleen op de H x B x O -datering te baseren omdat in de loop der tijd wel duidelijk is geworden dat handwerkprodukten als pijpen zich moeilijk in een grafiek laten uitzetten. Verder hebben we met regionale produkten te maken, die een geheel eigen ontwikkeling hebben doorgemaakt.

BIJLAGE 4 geeft een grafiek waarin de inhoud van de kop (H x B x O) is afgezet tegen de breedte van de hiel.

Er zijn in Zwolle geen duidelijke pijpenafvalstorten bekend. Wel zijn er een aantal plaatsen waar de afgelopen jaren veel pijpen of pijpekoppen zijn gevonden. Op de volgende bladzijde staan enkele vindplaatsen vermeld. Een vindplaats wordt hier alleen vermeld als deze meer dan tweehonderd pijpekoppen opleverde.

Zwolle-stadsmuur (tussen Diezerpoort en Wijndragerstoren)	-afval ophoging	-1ste helft 17de eeuw
Zwolle-Assiesstraat	-afval	-1640-1700
Zwolle-Boerendanserdiijk	-ophoging(?)	-1670-1740
Zwolle-Roodhuizerpad/ Dr. Van Heesweg	-kompost	-1780-1850
Zwolle-Marslanden	-kompost	-1730-1800

afb. 6) Vormontwikkeling in de 17de en 18de eeuw van de Zwolse klei-
pijp. a) ca 1640, b) 1660-1670, c) 1680-1720, d) 1710-1740.
Zie voor bespreking blz. 25.

De 17de-eeuwse exemplaren

De enige Zwolse vondstconcentratie van alleen maar 17de-eeuwse pijpekoppen en -stelen werd in 1977 aangetroffen bij het noordelijk gedeelte van de stadsmuur (bij het Eiland, 20).

Naast pijpelogisch materiaal werd hier aardewerk, glaswerk, metaalwaren, leerwerk enz. gevonden. Al dit vondstmateriaal kon rond 1640 gedateerd worden.

Het merendeel der hier gevonden pijpekoppen is ongemerkt. Slechts een relatief klein gedeelte was van een merk voorzien en deze pijpekoppen waren over het algemeen beter afgewerkt (soms geglaasd) dan de ongemerkte exemplaren.

Opvallend was dat er op de gemerkte koppen een hele aaneengesloten radering om de kopopening aanwezig was, terwijl op de ongemerkte en vaak slechter afgewerkte koppen maar een "halve" radering voorkwam. (Deze bevindt zich altijd aan de voorzijde van de kop, dus de zijde die naar de roker is toegekeerd).

Ook kwam er op ongemerkte koppen soms helemaal geen radering voor. We kunnen de radering op pijpekoppen m.i. dan ook als een kwaliteitskenmerk beschouwen: Gemerkte en/of geglaasde exemplaren dragen vrijwel altijd een hele radering om de kopopening, terwijl de minder kwalitatieve pijpen hoofdzakelijk geen hele radering hebben, maar een halve of helemaal geen radering. Men kan ook onderscheid maken tussen een grove en een fijne radering.

Wel valt op dat vrijwel alle 17de-eeuwse Zwolse pijpekoppen slecht zijn afgewerkt.

De pijpenmerken die bij de stadsmuur aangetroffen werden, kunnen in drie groepen verdeeld worden:

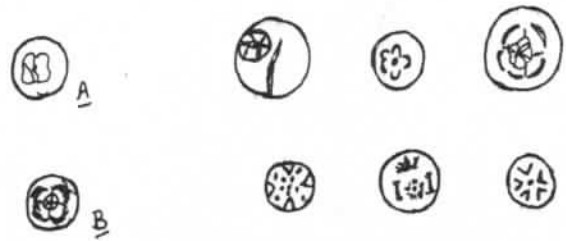
- a. beeldmerken
- b. lettermerken
- c. combinatie van beeld- en lettermerk

Onder de beeldmerken kwamen vooral veel varianten van de tudorroos voor (zie afb. 7). Verder kwamen als hielmerk verschillende lelies voor. Ook werden er diverse steelfragmenten met lelie-ruitinstempelingen gevonden. Relatief veel merken waren ook uit het westen van Nederland bekend. We kunnen hieruit concluderen dat Zwolle in het beginstadium van zijn pijpenindustrie voorzien werd van pijpen (de betere soorten) uit het westen van Nederland (mede door de handel van factours). Doch het grootste gedeelte van de 17de-eeuwse pijpekoppen was ongemerkt en slecht afgewerkt. We kunnen deze als regionale producten beschouwen. Er zijn twee lettermerken die in Zwolle regelmatig worden aangetroffen n.l. de gekroonde I.P. en de gekroonde A.H. Beide merken komen op pijpekoppen voor die rond 1640 gedateerd kunnen worden. De pijpekoppen met de gekroonde I.P. dragen alle een hele radering (zie afb. 8). De maker is onbekend. De pijpen met de gekroonde A.H. zijn vermoedelijk vroege producten van Abraham Haddis (zie afb. 9)

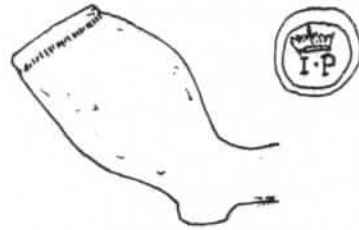
afb. 7) Diverse varianten van de Tudorroos die in Zwolle gevonden zijn.

a) merk van een misgebakken en ongerookt exemplaar; hele radering.

b) merk van de vroegste pijpекop uit Zwolle, ca 1590; geglaasd; geen radering.

afb. 8) Pijp met merk "de gekroonde I.P.". Komt geglaasd en ongeglaasd voor; hele radering; hoogte 37/38 mm, breedte 18/19 mm, opening 11 mm, datering 1635/1640.

afb. 9) Pijp met het merk "de gekroonde A.H." slechte afwerking; halve radering; hoogte 35 mm, breedte 18 mm, opening 12 mm, datering 1640.

Eén exemplaar, gevonden bij de stadsmuur had een geelkleurige loodglazuurvlek op de ketel (afb. 10). Deze vlek duidt nog op de handeling dat de pijpen in de oven van een pottenbakker werden gebakken. Om de pottenbakkersoven zo economisch mogelijk te vullen, werd er boven op de dubbelconische pijpepotten aardewerk gezet. Nu wou het nog wel eens gebeuren dat tijdens het bakken de brosse mantel van de pijpepot scheurde. Het glazuur van het aardewerk kon dan langs de binnenkant van de pot naar beneden druipen en zich op een of meer pijpen, die zich in een waaivorm in de pijpepot bevonden, vasthechten.

In het begin werden de pijpen ook zonder pijpepotten in de pottenbakkersoven geplaatst.

Bij Zwolse pijpen na ca. 1670 ben ik geen glazuurvlekken meer tegengekomen. Omdat er onder de pijpen met een glazuurvlek wel gerookte voorkomen kunnen we zien dat zulke pijpen nog wel verhandeld werden. Ze zullen een soort tweede keus zijn geweest.

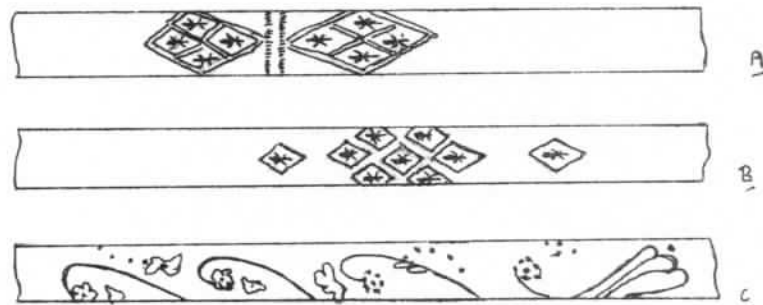
Een type pijp dat we in Zwolle veel aantreffen is die van afb. 10. Op verschillende plaatsen in en om Zwolle wordt dit type gevonden. Daarentegen is het voor zover mij bekend, nog nooit elders gevonden. De pijp dateert uit ongeveer 1665 en is vrijwel altijd slecht afgewerkt. De kop heeft een opvallend rechte voorzijde, terwijl de achterzijde gekromd is. De hiel is tamelijk ver naar achteren geplaatst. Het model doet wat "Engels" aan. De pijp is nooit geglaasd. De vormnaden zijn slecht afgewerkt (vooral op de achterzijde van de kop) en de kop heeft een halve radering. Verder draagt de kop geen enkele vorm van versiering. In BIJLAGE 1, foto 2 staat dit type met glazuurvlak afgebeeld.

afb. 10) ongemerkt; ongeglasd; halve radering; slechte afwerking.
hoogte 38 mm, breedte 18/19 mm, opening 15 mm.

Er zijn in Zwolle geen barokpijpjes en Elizabethpijpjes gevonden. Wel zijn er een tweetal Raleghs of Jonaspijpekoppen bekend. Eén staat afgebeeld in BIJLAGE 1, foto 3. Vermoedelijk zijn dit soort produkten niet in de Zwolse pijpenmakersbedrijfjes vervaardigd. De Zwolse kleipijpen uit de tweede helft van de 17de eeuw zijn alle ongemerkt. De afwerking van de koppen blijft slecht. De vondsten tonen aan dat de import van buiten-Zwolse produkten uiterst beperkt geweest moet zijn. Het pijpenbakkersbedrijf in Zwolle zal in deze periode nog wel goede perspectieven geboden hebben, maar al snel zouden de Goudse produkten de markt veroveren.

afb. 11) Een drietal 17de-eeuwse versierde stelen. A en B lelieruiten (bas-relief), C bloemrankenversiering (haut-relief). Bij A en B werd de versiering in de klei gestempeld. Bij C was de versiering in de pijpvorm aangebracht.

18de-eeuwse exemplaren

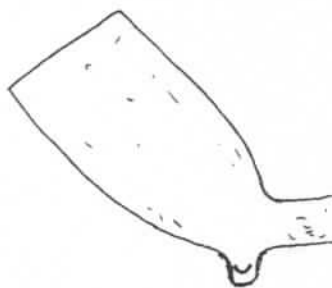
Onder de 18de-eeuwse kleipijpen die we in Zwolle vinden, bevinden zich koppen met hielmerk en zonder hielmerk. De gemerkte koppen zijn alle Goudse produkten. In de eerste helft van de 18de eeuw komen we naast de Goudse pijpen ook nog regionale tegen. Na ca. 1760/1770 vinden we alleen nog maar pijpen van Goudse makelij. Het is volkomen duidelijk dat de regionale pijpenmakers enorm onder de concurrentie van Gouda geleden moeten hebben.

Zowel het Goudse slank trechtervormige type als het ovoïde type met bijmerk, worden veel gevonden. Wat de regionale produkten betreft zien we dat er verschillende modellen koppen bestaan. Een duidelijk verband hiertussen is moeilijk te vinden. Wel valt op dat de kwaliteit van deze pijpen veel slechter is dan die van de Goudse. Dit uit zich in veel minder slanke modellen, dikkere wanden van de kop, geen of slechts een halve radering en alle pijpen zijn ongeglasd.

Een exemplaar dat we veelvuldig in Zwolle aantreffen en waar ook ongerookte en misgebakken exemplaren van bestaan, is de pijpekop van afb. 12. Deze kop kan rond 1725 gedateerd worden. Hij heeft een tamelijk smalle hiel, maar geen radering. De wand van de kop en de steel zijn opmerkelijk dunner dan de 17de-eeuwse en voorgaande 18de-eeuwse exemplaren. We mogen aannemen dat in deze periode de kleisamenstelling beter is geworden. Dat deze toch nog niet optimaal was blijkt wel uit het feit dat de opening in dit soort koppen vaak niet rond is, maar meer elliptisch. Ook is de steel soms kromgetrokken.

Regelmatig vinden we op dit soort koppen een bijmerk (zon, maansikkel etc.) Ze worden dan vaak zonder meer toegeschreven aan de productieplaats Krimpen aan de IJssel. Dit lijkt mij onjuist. Naar mijn mening moeten we dit soort ook landelijk veel voorkomende pijpen niet aan één, maar aan meer productiecentra toeschrijven. De vele vondsten wijzen erop dat Zwolle ook een van die plaatsen geweest is. BIJLAGE 1, foto 4 laat een misgebakken exemplaar zien.

afb. 12) Geen radering;
smalle hiel; ongeglasd;
soms bijmerk.
hoogte 40 mm
breedte 20 mm
opening 17 mm
datering ca 1725

Wat precies de functie van het bijmerk is geweest, is mij niet bekend. Mogelijk heeft het als onderscheidingsteken gediend voor verschillende pijpenmakersbedrijfjes of voor de pijpenmakers die in een bedrijf werkzaam waren. De bedrijfsbaas kon zo de produkten van zijn werknemers onderscheiden en in de gaten houden.

We treffen in de regio van Zwolle hoofdzakelijk pijpekoppen aan die slechts aan één hielzijde een bijmerk hebben.

De volgende combinaties komen veel voor:

linkerhielzijde niets	-	rechterhielzijde stip
maansikkel	-	niets
niets	-	zon of maansikkel

Er worden in Zwolle en omgeving nog wel andere combinaties aangetroffen, maar duidelijk in mindere mate.

Pijpekoppen die op beide hielzijden een bijmerk hebben, hebben meestal op de linkerzijde een zon en op de rechterzijde een maansikkel. Toch worden de meeste pijpekoppen zonder bijmerk aangetroffen.

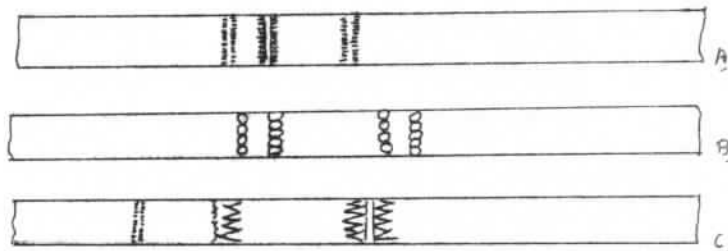
Bespreking vormontwikkeling

We treffen in de eerste helft van de 17de eeuw hoofdzakelijk het knolvormig model aan. De hiel kan zowel met als zonder stoep in de steel overgaan. (Stoep is hoogteverschil tussen hiel en steel.) Rond 1660 treedt er een vormverandering op. Model b ontstaat. Naast dit model komen ook modellen van kop c voor. Het verschil tussen deze pijpen en die uit het begin van de 17de eeuw uit zich in een grotere opening en de hoogte van de kop is sterk toegenomen. Model c vormt het overgangstype tussen de 17de en de 18de eeuw. Rond 1720 ontstaat model d. De hoogte en breedte van dit model is iets toegenomen. De opening van de kop is duidelijk groter geworden terwijl de steel veel dunner is geworden. De radering treffen we op deze koppen meestal niet meer aan. De hiel van de kop is opmerkelijk smaller geworden. Zie ook BIJLAGE 4.

Afbeelding 13 toont een aantal 18de-eeuwse versieringsmotieven die we op de pijpestelen aantreffen. Stelen met reliëfversiering komen in Zwolle niet meer voor.

afb. 13) Enkele versieringsmotieven op 18de-eeuwse pijpestelen.

A radering
B parelmotief
C zigzaglijn.

Hieronder zullen de 18de-eeuwse pijpen met zijmerk en ketelversiering besproken worden die als Zwolse of regionale produkten beschouwd mogen worden.

Zoals reeds elders in deze publicatie vermeld is, treffen we in Zwolle pijpen aan met de gekroonde AVV als zijmerk (afb. 14). De letters zijn in een driehoeksvorm geplaatst. Aangezien de kop nog nooit buiten Zwolle is aangetroffen, mogen we aannemen dat deze door een Zwolse pijpenmaker vervaardigd is. De gekroonde AVV komt als merk niet in Gouda voor. Vermoedelijk is Adolf van der Veen de maker van deze pijp.

Zowel in de 17de als in de 18de eeuw vinden we vaak Tudorrozen op pijpekoppen. In de 18de eeuw is dit meestal een zesbladige roos (afb. 15). Een mogelijke variant van de Tudorroos is de kop van afb. 16. Dit versieringsmotief wordt alleen in Zwolle en omstreken gevonden. Het komt zowel op de linker als op de rechterzijde van de kop voor.

afb. 14) pijpekop met de gekroonde AVV
maker: Adolf van der Veen
geen radering
hoogte 42 mm
breedte 20 mm
opening 17/18 mm
datering ca 1730

afb. 15) pijpekop met Tudorroos, zesbladig
geen radering; ongeglasd.
hoogte 41 mm
breedte 19 mm
opening 17 mm
datering ca. 1720

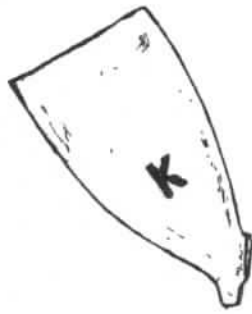
afb. 16) variant Tudorroos; geen radering
hoogte 40 mm
breedte 19 mm
opening 18 mm
datering ca 1720-30

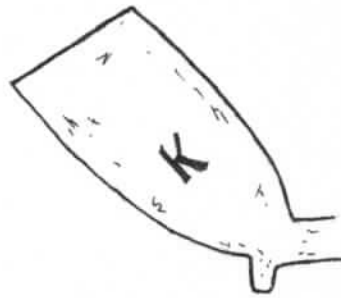
Veelvuldig vinden we in Zwolle pijpekoppen met als zijmerk een K. Meestal vinden we die op de linkerzijde (afb. 17), soms op de rechterzijde, maar dan in spiegelschrift. Er wordt verondersteld dat deze pijpen uit Kampen komen. Dat lijkt mij onwaarschijnlijk, omdat men Kampen in de 18de eeuw met een C schreef. Ik denk dat we eerder met een initiaal van een maker of bedrijfje te doen hebben. We treffen de K ook in combinatie met de harpoenier aan. Dat staat hij al-

tijd op de linkerzijde en de harpoenier op de rechterzijde. De harpoenier draagt de harpoen meestal in de linkerhand (afb. 18), een enkele keer in de rechterhand.

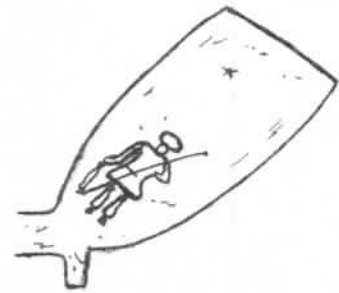
Een enkele maal vinden we de K op de linkerzijde onder de drie gekroonde vissen. Op de rechterzijde vinden we dan de zittende visser (afb. 19).

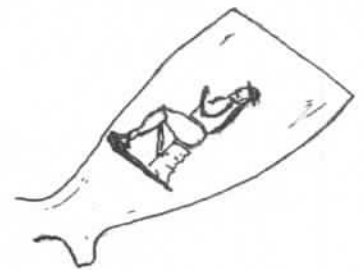
afb. 17) geen radering;
ongeglaasd
hoogte 43 mm; breedte
20,5 mm; opening 17,5
mm; datering ca 1730

afb. 18) harpoenier met K
geen radering; hoogte 43
mm; breedte 19 mm; opening
17 mm; datering ca 1730

afb. 19) zittende visser,
gekroonde drie vissen met
K; geen radering; hoogte
43 mm; breedte 18 mm; ope-
ning 17 mm; datering ca
1730

Er zijn uit Zwolle e.o. een aantal pijpekoppen bekend met het wapen van Zwolle (afb. 20-22). Dat bestaat uit een wit of zilverkleurig kruis op een blauw vlak. Opmerkelijk aan de wapenschilden op de pijpekoppen is, dat het achtervlak niet gearceerd is, maar de helft van het gedeelde kruis wel.

Op de kop van afbeelding 20 zien we het wapen van Zwolle op de linkerzijde afgebeeld met een kroon en twee klimmende leeuwen. Op de rechterzijde zien we de zittende en pijprokende visser. Beide afbeeldingen zijn wat stuntelig gegraveerd.

Meestal zit de visser op een ton, hier zit hij op een omgekeerde mand.

afb. 20) Zittende visser, wapen van Zwolle; geen radering; hoogte 41 mm, breedte 20 mm, opening 17,5 mm, datering ca 1730-1740

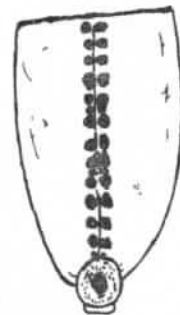
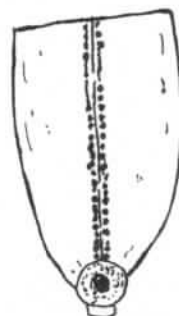
afb. 21) zittende visser, wapen van Zwolle; geen radering; smalle hiel; hoogte 40 mm, breedte 19 mm, opening 17 mm, datering ca 1730-1740; zw. parelrand

afb. 22) Wapen van Zwolle, harpoenier; geen radering; zw. parelrand; hoogte 44,5 mm, breedte 21,5 mm, opening 18 mm, datering ca 1740-1750

Op afb. 21 zien we hetzelfde vissermotief, alleen staat dit nu op de linkerzijde. Op de rechterzijde zien we weer het wapen van Zwolle, ditmaal met een andere kroon. Verder heeft deze pijpekop een parelrandversiering op de beide vormnaden van de kop. Opmerkelijk is, en dat mogen we zeker als een kenmerk van Zwolse regionale pijpen beschouwen, dat de stippen van de parelrand veel kleiner zijn en dichter opeen staan dan bij pijpen van elders in Nederland. Soms lopen de stippen zelfs ineen en vervormen min of meer tot een kleistreep (zie afb. 23).

afb. 23) Verschil in parelrand. Links uit Zwolle e.o. Rechts uit andere delen van Nederland.

Op afbeelding 22 zien we nog een pijp met het wapen van Zwolle. Ook deze kop heeft de typische fijne parelrand die we aanduiden als "Zwollse parelrand". Op de rechterzijde van de kop zien we de harpoenier tussen een rankenversiering. Er is slechts een exemplaar van deze kop gevonden.

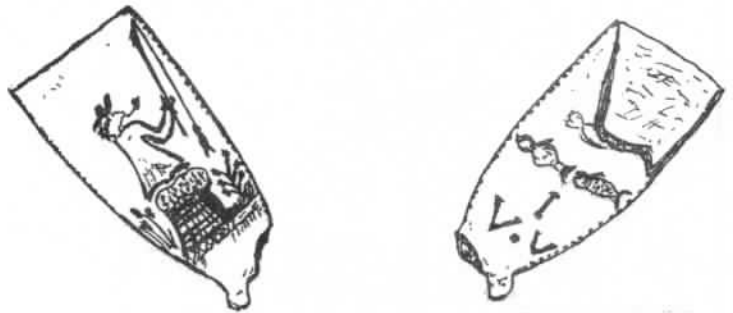
De eind-17de-eeuwse en vroeg-18de-eeuwse versierde pijpekoppen hebben nog wel een radering; de versierde pijpekoppen na ca 1720 uit Zwolle hebben nooit een radering.

Op de pijpekop van afb. 24 staat dezelfde visser afgebeeld als op de pijpen met het wapen van Zwolle. Op de rechterzijde zien we hier de drie gekroonde vissen met de initialen VIV. Deze treffen we zeer veel aan in Zwolle en nauwelijks daarbuiten.

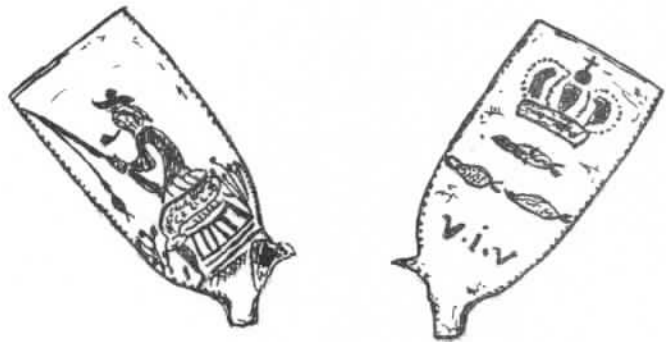
Op de afbeeldingen 25 en 26 zien we nog twee pijpen met VIV. Er is slechts één exemplaar bekend waarop de letters achterelkaar geplaatst zijn. Bij alle andere pijpen zien we ze in driehoeksvorm geplaatst. In Zwolle treffen we in ca 1740 geen pijpenmaker aan met de initialen VIV. Wel vinden we in deze periode Jacobus van der Veen. Mogelijk moeten we de figuur viv niet lezen als VIV, maar als IVV.

Eveneens treffen we in Zwolle pijpen aan met de zittende visser en de initialen FVV (afb. 27). Ook deze koppen zijn niet buiten Zwolle bekend. Waarschijnlijk is Frans van der Veen de maker.

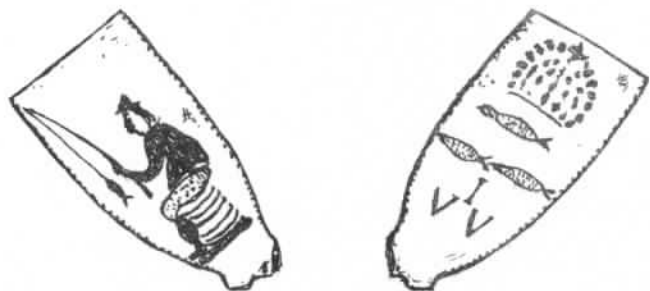
afb. 24) Zittende visser, gekroonde drie vissen + VIV; geen radering; Zw. parelrand. Hoogte 42 mm, breedte 20 mm, opening 18 mm, datering ca 1740

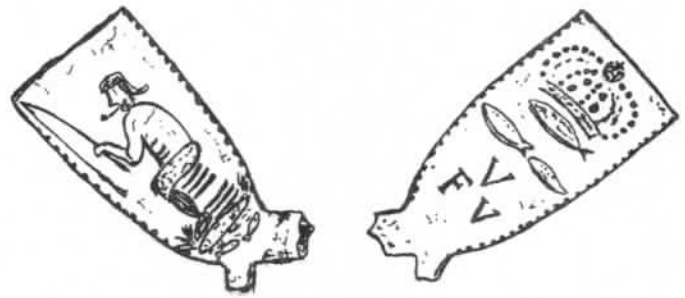
afb. 25) Zittende visser, gekroonde drie vissen + VIV; geen radering; Zw. parelrand. Hoogte 41 mm, breedte 20 mm, opening 16 mm, datering ca 1740

afb. 26) Zittende visser, gekroonde drie vissen + VIV; geen radering; Zw. parelrand. Hoogte 40 mm, breedte 19 mm, opening 16 mm, datering ca 1740

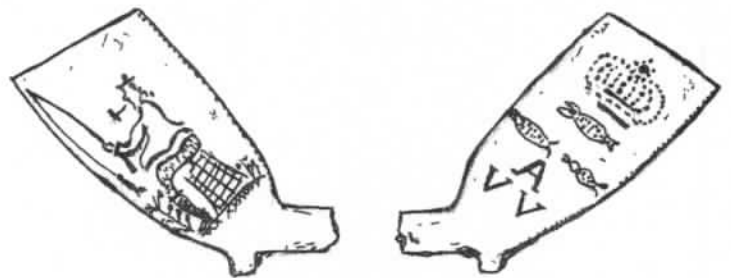

afb. 27) Zittende visser, gekroonde drie vissen + FVV; geen radering; parelrand; hoogte 40 mm, breedte 19 mm, opening 16 mm, datering 1735-40.

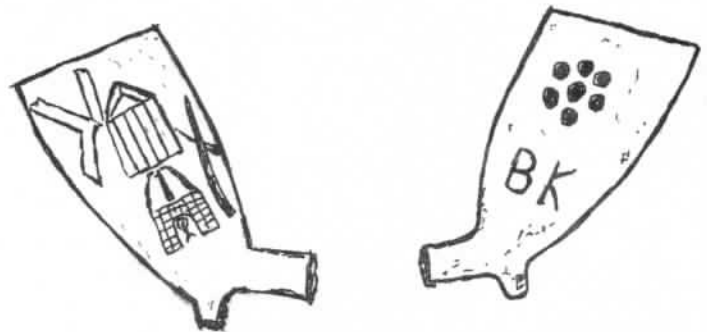
Er is een exemplaar uit Zwolle bekend waar op de ketel de zittende visser en de drie gekroonde vissen met VAV staat afgebeeld. De kop heeft een "Zwolse parelrand". VAV staat in een driehoekvorm. Waarschijnlijk moeten we hier ook AVV lezen. Dit merk is in Gouda niet bekend. Adolf van der Veen kan de maker van deze pijp geweest zijn (zie afb. 28).

afb. 28) Zittende visser, gekroonde drie vissen + VAV; geen radering; Zw. parelrand; hoogte 39 mm, breedte 19,5 mm, opening 16 mm, datering ca 1735-1740.

Regelmatig vinden we in Zwolle pijpekoppen die op de rechterzijde een zesbladige Tudorroos hebben met daaronder de initialen BK. Op de linkerzijde zien we een molen met onder de poort het merk: de of het fortuin (afb. 29).

afb. 29) Molen met het fortuin, Tudorroos + BK; geen radering; geen parelrand; hoogte 42 mm, breedte 21 mm, opening 18 mm, datering ca 1750-1760.

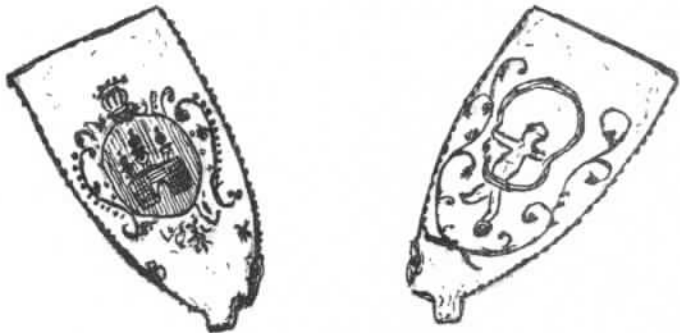

Op afb. 30 zien we een kop met het wapen van Kampen met daaronder de initialen BK. F.H.W. Friederich beeldt deze pijpekop ook af in zijn bekende boekwerkje "Pijpelogie" (afb. 28:6, blz. 113). Op blz. 47 schrijft hij hierover: "De laatste van deze serie moet door Gerrit Houbraak zijn gemaakt: het wapen van Kampen en het of de fortuin."

Gerrit Houbraak is een Goudse pijpenmaker die in de periode 1766-1782 het merk "het fortuin" zet. Helaas vermeldt Friederich niet waar deze kop gevonden is en waar hij zich bevindt.

Het exemplaar van afb. 30 is exact gelijk aan dat van Friederich. Het is gevonden in havenbagger uit de haven van Zwartsluis (plaats ten noorden van Zwolle, 21). Deze kop kent dezelfde graveerwijze als de koppen met het wapen van Zwolle en heeft ook een Zwolse parelrand. Hij valt daarom m.i. niet toe te schrijven aan de Goudse pijpenmaker Gerrit Houbraak. Bovendien heeft de kop de initialen BK schuin onder het wapen van Kampen (ook Friederich beeldt dit duidelijk af). Verder komt op de rechterzijde van de kop het fortuin voor en dat vonden we ook al bij de kop van afb. 29 onder de molenpoort. Deze pijpen zullen door dezelfde maker vervaardigd zijn. Wie dat is geweest weten we niet. Het wapen doet vermoeden dat de maker uit Kampen afkomstig is. Qua stijl komt ook Zwolle in aanmerking. We zouden dan aan Baltus Kroon kunnen denken.

afb. 30) Wapen van Kampen + BK, het fortuin; geen radering; Zw. parelrand; hoogte 43 mm, breedte 22 mm, opening 18 mm, datering ca 1750-60.

Er bestaat dus nog veel onduidelijkheid omtrent de Zwolse kleipijp. Toch is er zowel archivalisch als archeologisch duidelijk aangetoond dat Zwolle in de 17de en 18de eeuw een redelijke pijpennijverheid gekend heeft, met toch wel eigen kenmerken. Samenvattend kunnen we zeggen dat de versierde Zwols-regionale producten vrij slecht zijn afgewerkt, geen radering hebben (behalve de vroeg 18de-eeuwse exemplaren), en dat sommige koppen een typische fijne parelrand hebben. Na ca 1760-1770 stopt de Zwolse pijpenproductie. Hieronder zullen nog een aantal pijpen worden afgebeeld die qua stijl en/of vondst(-hoeveelheid) als Zwolse of regionale producten mogen worden beschouwd.

afb. 31) Schild met gevechtsattributen, het fortuin; geen radering; tremstrepen op de vormnaad; hoogte 39 mm, breedte 20 mm, opening 16,5 mm, datering ca 1720.

afb. 32) Bloeiende tulp uit Tudorroos; halve radering; beide zijden versierd; brede hiel; hoogte 40 mm, breedte 20,5 mm, opening 15,5 mm, datering ca 1700.

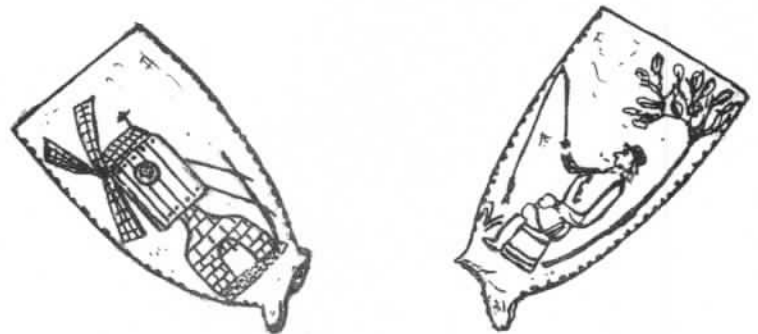

afb. 33) Schelppiip ("knorrenversiering"); slechte afwerking; niet geglaasd; geen radering; smalle, vaak puntige hiel; nooit gemerkt; hoogte 41 mm, breedte 21 mm, opening 17 mm, datering ca 1740.

afb. 34) Zittende visser, drie gekroonde vissen; geen radering; ongeglaasd; hoogte 43 mm, breedte 20 mm, opening 18 mm, datering ca 1720.

afb. 35) Molen met gezicht in het raam, zittende visser onder een boom; geen radering; Zw. parelrand; hoogte 41 mm, breedte 22 mm, opening 16,5 mm, datering 1740-1750.

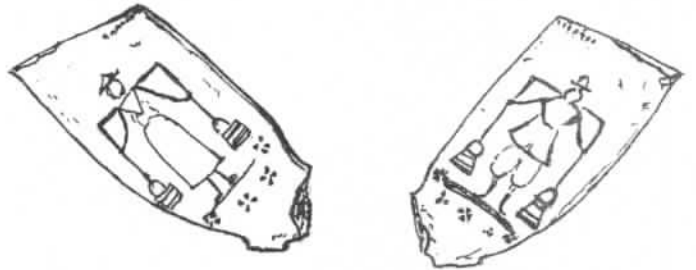

afb. 36) Roosmotief of tabaksplant (?); beide zijden; geen radering; tremstrepen op vormnaad; hoogte 42 mm, breedte 20 mm, opening 16,5 mm, datering 1710-1720.

afb. 37) Melkmeid, melkman; rechte voorzijde; gekromde achterzijde; halve radering; slechte afwerking; hoogte 40 mm, breedte 20,5 mm, opening 16 mm, datering ca 1700-1710.

De volgende (krante-) artikelen over Zwolse pijpen of de Zwolse pijpenindustrie zijn verschenen:

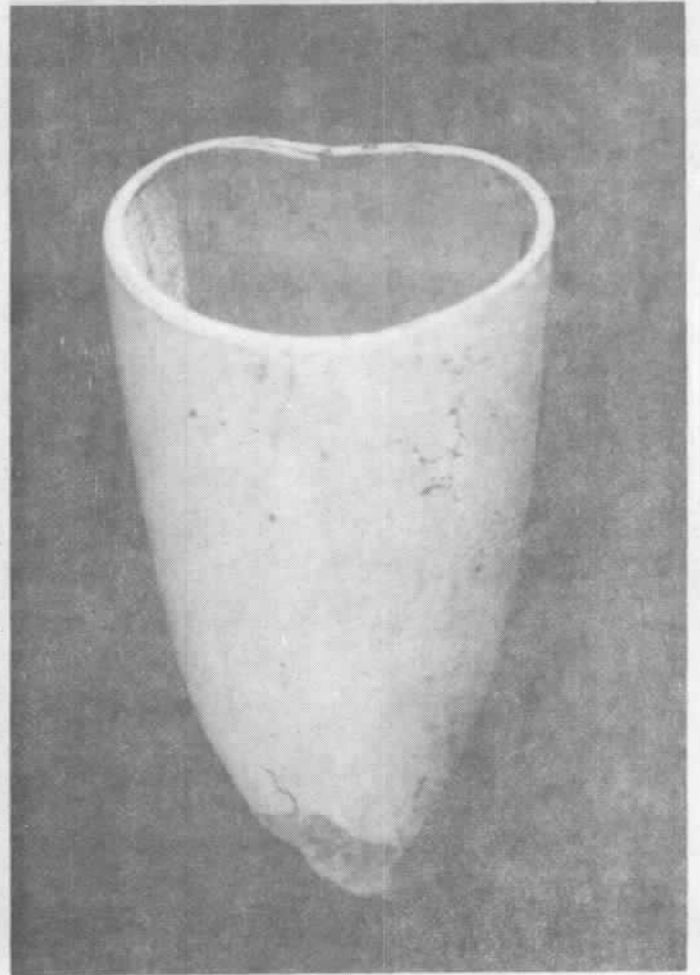
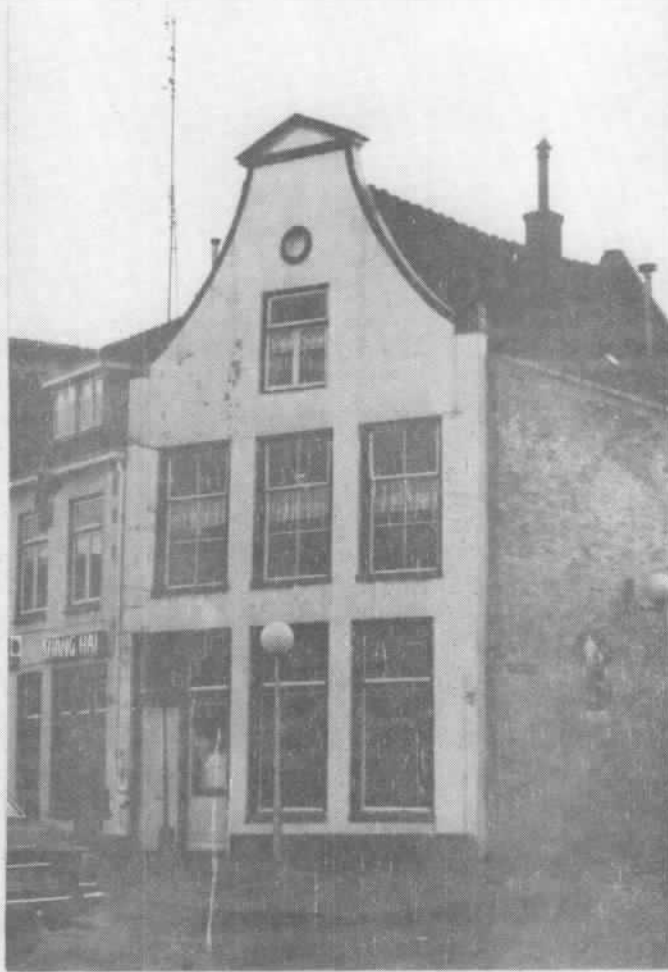
- Zwolse Courant 6-8-1974, Bij graafwerk in Hasselt tientallen 18e eeuwse pijpekoppen gevonden
- Zwolse Courant 15-8-1974, Pijpekoppen aan de Boerendanserdijk gevonden
- Zwolse Courant 21-8-1973, Eeuwenoude pijpekoppen aan Palestrinalaan
- Zwolse Courant 12-3-1974, In de 18e eeuw telde Zwolle 6 pijpenbakkerijen
- Zwolse Courant 3-10-1979, Pijpekoppen bij de Zwolse stadsmuur gevonden
- Carmiggelt, A., Archeologisch onderzoek tussen Diezerpoort en Wijn-dragerstoren, Zwolle 1979
- Carmiggelt, A., Pijpenvondsten bij de stadsmuur te Zwolle, Pijpelogische kring Nederland, jaargang 2 nr. 5
- Dubbe, B., Tabakspijpenmakers in Overijssel, Vrienden van de Nederlandse ceramiek, Mededelingenblad nr. 17, 1959 p. 22 en 27
- Duco, D., Jaarverslag pijpenkamer Icon 1976, p. 20
- Duco, D., De kleipijp in de zeventiende eeuwse Nederlanden (niet gepubliceerd), voorlopige versie augustus 1978, p. 55
- Laan, J. v.d., Opgraving van de Organistentoren (niet gepubliceerd)

ALFABETISCHE LIJST VAN ZWOLSE PIJPENMAKERS

naam:	woonplaats	+)
Balthazar, Jan	bij de Zwanentoren	1693
Bruggeman, David	Thorbeckegracht	1745-1758
Brugman, Philippus	Thorbeckegracht	1749
Bruins, Johannes	-	voor 1776
Derx, Geesgen	Eiland (zie kaart van Zwolle)	1636-1672
Geertjen	Eiland, later Bredehoek	1676-1723
Groeneveld, Berent	hoek Roggestraat/Nieuwstraat	1745
Haddis, Abraham	Eiland	1675
Haddis, Jan	Eiland	voor 1657
Hansen, Frerik	-	voor 1670 (?)
Harms, Jan	Eiland	1709-1716
Hulsebos, Hendrik	Diezerstraat	1750
Jürgens, Daniel	bij de Diezerpoort	1745
Kreinder, Willem	-	1721
Kroon, Baltus	bij Zwanentoren en Vispoort	1696-1738
Munster, Hendrik van	Waterstraat	1744
Pellen, Hendrik	Nieuwe Markt	1665
Penninck, Hendrick	-	1662
Potters, Hendrik	Spoelstraat, Waterstraat	1742
Veen, Adolf van der	Drietrommeltjessteeg	1738
Veen, Cornelis van der	Nieuwstraat	1709
Veen, Egbert van der	Eiland (zie kaart van Zwolle)	1723-1728
Veen, Frans van der 1	Nieuwstr, Drietr.steeg, Waterstr.	1723-1740
Veen, Frans van der 2(?)	idem	1783
Veen, Gerrit van der (?)	Eiland	1736
Veen, Jacobus van der	Drietr.steeg, Nieuwstr, Waterstr.	1738-1787
Vilsteren, Jan van	Eiland (?)	1745
Vilsteren, Willem van	Spoelstraat	1770
Wuitinck, Berend	tussen de Sassenpoorten	1735-1740

+) Tijd of periode waarin een pijpenmaker in het Gemeentelijk Archief te Zwolle wordt vermeld. Het is mogelijk dat hij het beroep voor en/of na de aangegeven tijd uitoefende.

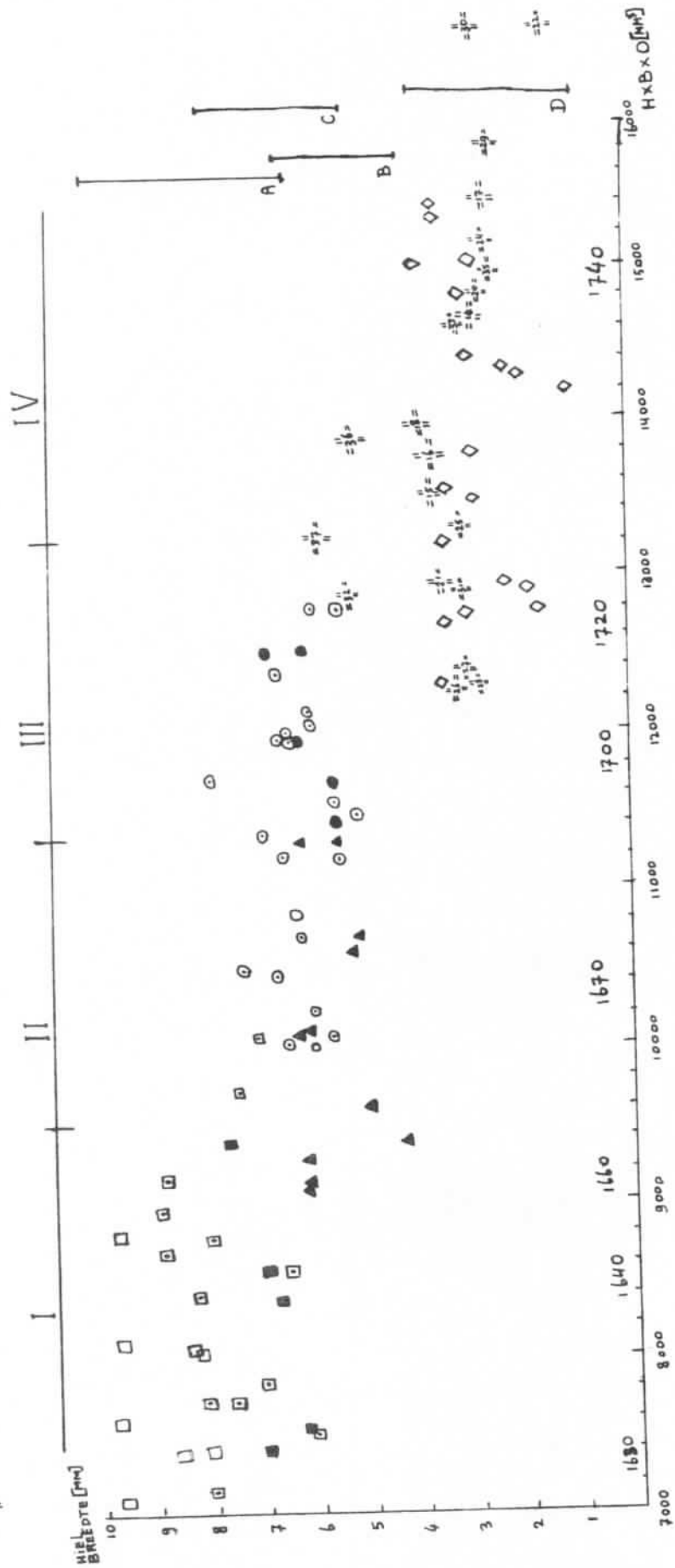
N.B. Niet alle Zwolse pijpenmakers zullen in deze lijst vermeld staan. Vaak werd geen beroep aangegeven. Sommige pijpenmakers oefenden dit beroep naast een ander uit. Vaak werd dan maar een beroep vermeld. Ook zijn niet alle archiefbronnen onderzocht-

BIJLAGE 4

zie voor bespreking
volgende bladzijde.

- model A, met hele radering
  - ◻ model A, met halve radering
  - model A, zonder radering
  - ▲ model B
  - model C, met hele radering
  - ◊ model C, met halve radering
  - model C, zonder radering
  - ◇ model D
- ⌈ = 15 =
⌋ = 11 =
- kop met ketelversiering van afb. 15

Bespreking grafiek BIJLAGE 4

Deze grafiek geeft het verband weer tussen de hielbreedte en de inhoud $H \times B \times O$ (= produkt van hoogte, breedte en opening). Slechts een klein aantal Zwolse pijpekoppen is in deze grafiek weergegeven.

De verticale lijnen A t/m D geven de grenzen aan van de hielbreedten van respectievelijk model A, B, C, en D (zie de vormontwikkeling van bladzijde 20).

De jaartallen die in de grafiek zijn opgenomen zijn slechts benaderingen. Vooral bij de 18de-eeuwse pijpen in deze grafiek moet de datering als een bijzaak worden gezien.

Verder is deze grafiek ingedeeld in de perioden I t/m IV. Hieronder volgt een bespreking per periode.

periode I

Deze pijpekoppen uit de eerste helft van de 17de eeuw hebben alle nog een brede hiel. De pijpekoppen met een hele aansluitende radering (meestal ook met merk!) hebben over het algemeen een breder hieloppervlak. Aan het eind van deze periode komt model B op.

periode II

Periode van model B. Model A loopt ook rechtstreeks in model C over. De meeste koppen hebben in deze periode een halve radering. De hielbreedte is al sterk afgenomen. Er komen nog geen versierde Zwolse pijpen voor.

periode III

Model C loopt ten einde. Opkomst van model D met een veel minder brede hiel. De eerste Zwolse versierde pijpen komen op (o.a. 32, 37). Bij de 18de-eeuwse Zwolse versierde pijpekoppen gaat de formule hoe kleiner hoe ouder niet meer op. Daarom staan de versierde exemplaren door elkaar en niet meer chronologisch.

periode IV

Voortzetting van model D. Tenslotte alleen nog maar versierde exemplaren. Alle koppen hebben een smal hieloppervlak. De onversierde pijpen bestaan uit de Goudse ovoïde modellen.

NOTEN

- 1) RA001-00270-p105
- 2) RA001-00030-p576
- 3) AAZ01 29 sept. 1675 p364
- 4) RA001-00032
- 5) N.H. lidmatenboek 1 p95
- 6) G.A. Amsterdam DTB 525-136 en G.A. Zwolle RBSO 727-p99
- 7) RA001-00275 p493-494
- 8) RA001-00286-p512 en RA001-00291-p331
- 9) RA001-00352-p171 e.v.
- 10) RBSO-744-p209
- 11) zie ook B. Dubbe in MVC nr. 17, 1959
- 12) RA001-00281-p512
- 13) RBSO begraafboek 1737-12-2
- 14) AAZ01-04256-p562
- 15) RA001-00122-p16
- 16) RBSO-745-p50
- 17) RA001-00102-p83
- 18) Voor enkele koppen gaat dit niet op omdat het Goudse bijmerk door enkele pijpenmakers vervalst is.
- 19) F.H.W. Friederich, Pijpelogie, A.W.N. monografie no. 2
- 20) A. Carmiggelt, Archeologisch onderzoek tussen Diezerpoort en Wijndragerstoren, Zwolle 1979
-, Pijpenvondsten bij de stadsmuur te Zwolle, PKN jaarg. 2 no. 5
- 21) R. van der Berg, 2000 aardewerk pijpen uit Zwartsluis, Oude Peke-
la 1974

De afgebeelde pijpen zijn uit de volgende collecties afkomstig:
afb. 20, Don Duco, Leiden
afb. 21, 22, 24, 30, R. van der Berg, Heino
afb. 25, L. van Es, Zwolle
alle andere pijpen zijn in het bezit van de schrijver.